

[7] Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 306 б.

МРНТИ 16.21.37

А.Ж.Аманбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
жетекші ғылыми қызметкері, ф.ғ.к.

ПРОФЕССОР Ж.МАНКЕЕВАНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ ӨЛІ ТҮБІРДІҢ ФОНЕТИКА-МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Аннотация. Мақалада профессор Ж.Манкееваның өлі түбір жайындағы зерттеулері және оны диахронды тұрғыдан зерттеу мәселесі қарастырылады. Сондай-ақ өлі түбірді зерттеу барысында ғалымның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі», «Көне түркі жазбаларындағы Енисей ескерткіштерінің тілі» сияқты еңбектерді пайдалана отырып, тарихи-салыстырмалы зерттеу жүргізгендігі мысалар арқылы сипатталып беріледі. Ғалым зерттеулерінде өлі түбір табиғатын аша отырып, оны фонетика-морфологиялық тұрғыдан жан-жақты ашып берген.

Тірек сөздер: фонетика, морфология, түбір, буын, этимология, түркі тілдері

А.Ж.Аманбаева

Ведущий научный сотрудник института языкознания
им. А.Байтұрсынұлы, кандидат филологических наук.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ И МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ МЕРТВЫХ КОРНЕЙ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА Ж.МАНКЕЕВОЙ

Аннотация. В статье рассматриваются исследования профессора Ж.Манкеевой о мертвом корне и проблема его диахронного исследования. Также на примере исследования мертвого корня ученым было проведено историко-сравнительное исследование с использованием таких работ, как «Этимологический словарь тюркских языков», «Язык Енисейских памятников древнетюркской письменности». В исследованиях Ж.Манкеевой раскрыта природа мертвого корня с фонетико-морфологической точки зрения.

Ключевые слова: фонетика, морфология, корень, слог, этимология, тюркские языки

A.Zh.Amanbayeva

Leading researcher of the Institute of Linguistics
named after A.Baitursynuly, Candidate of Philological Sciences.

PHONETIC AND MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEAD ROOTS IN THE STUDIES OF PROFESSOR J. MANKEEVA

Annotation. The article deals with the research of Professor Zh. Mankeeva on the dead root and the problem of its diachronic research. Also, on the example of the study of the dead root, the scientist conducted a historical and comparative study using such works as "Etymological Dictionary of the Turkic languages", "The language of the Yenisei monuments of ancient Turkic writing". In her studies, Zh. Mankeeva revealed the nature of the dead root from the phonetic and morphological point of view.

Keywords: phonetics, morphology, root, syllable, etymology, Turkic languages

Жалпы түркі тіл білімінде түбірдің шығу тегін тарихи тұрғыдан зерттеп, оның пайда болуын анықтау арқылы тілдің табиғатын ашу көптеген ізденістерді қажет ететіндігі белгілі. Осы орайда түбірді тарихи тұрғыдан зерттеу түркітанушы ғалымдар В.В.Радлов, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Э.В.Севортян, Н.К.Дмитриев, И.А.Батманов, Б.М.Юнусалиев, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак т.б. зерттеулерінен бастау алатын болса, ал қазақ тіл білімінде А.И.Ысқақов, М.Томанов, Ә.Т.Қайдаров, А.Қалыбаева, А.Ибатов, К.Ш.Хұсайынов, Е.Қажыбек, Б.Сағындықұлы, Ж.Манкеева, А.Салқынбай, Ж.Тектіғұл, М.Ескеева т.б. еңбектерінде салыстырмалы-тарихи зерттеулер негізге алынып, жан-жақты зерттелді. Атап айтар болсақ, Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері негізінде бір, екі және көпбуынды түбірлердің шығу тегі салыстырмалы әдіс арқылы фонетика-морфологиялық тұрғыдан қарастырылды.

Осы орайда түбірдің тарихына үңіліп, ондағы ерекшеліктерді тарихи сөздіктер арқылы ашып берген профессор Ж.Манкееваның зерттеу еңбектерін атап өтуге болады. Ғалым тілімізде қалыптасқан тірі және өлі түбірлерді салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістердің көмегімен фонетика, морфология және семантикалық жағынан ажыратып қана қоймай, туыстас түркі тілдерінің материалдарын (қырғыз, өзбек, чуваш, якут, башқұрт, татар) да зерттеуге арқау еткен.

Әсіресе профессор Ж.Манкеева «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі», «Көне түркі жазбаларындағы Енисей ескерткіштерінің тілі» «Татар тіл біліміне кіріспе», «Алтай тіл біліміне кіріспе», «Әзебайжан тілінің диалектологиялық сөздігі», «Сарыұйғыр жазба ескерткіштерінің зерттелуі», «Чуваш тілінің этимологиялық сөздігі», «Қазақ тілінің тарихи фонетикасы»

атты еңбектерге сүйене отырып жан-жақты тарихи-салыстырмалы зерттеу жасағандығын көреміз.

Ғалым көптеген ізденістердің нәтижесінде: «Қазіргі түркі тілдеріндегі тек екі немесе үшбуынды түбірлер ғана емес, сондай-ақ бірбуынды түбірлер де бір кезде жеке морфологиялық элементтер болып, кейінгі сан ғасырлық агглютинативтік даму кезеңдерінен өткен өнім ретінде өзінің бойында фонетикалық, морфологиялық, семантикалық заңдылықтарды сақтай отырып, тұтас бірлікке айналған, қазір құрамдас бөлшектерге жіктелмейтіндігін дәлелдеп отыр» – деген ой айтады [1].

Ғалымның тіл біліміндегі диахрондық тұрғыдан зерттеу жүргізген мәселелері «өлі» түбір, түбір теориясына динамикалық тұрғыдан зерттеу жүргізіп, оның моделін жасау, екібуынды императив-етістіктер және т.б. Осы орайда түбірді V, CV, VC, SVC құрылымы арқылы қарастыра отырып, қай форманың алғашқы екеніне әр ғалым әртүрлі баға береді. Бірі V және CV алғашқы десе, ал кей ғалымдар барлығы қатар қолданыс тапқандығын айтады.

Ғалым Ж.Манкеева: «SVC типті негіздер құрамынан тарихи тұрғыда бөліп алынған түбір морфемалар жай дыбыстардың тіркесімі болып табылмайды, олардың бастапқыда белгілі бір лексикалық мағынасы болған. Түбір тарихи категория болғандықтан, оның өзгеру шамасы семантикалық, фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан бағаланады, ал оның жасы жүздеген емес, мыңдаған жылдармен өлшенеді, өйткені көп жағдайларда ол жаңарған, яғни түрі өзгерген, этимологиялық жағынан көмескіленген болып келеді. Қазіргі тілде мұндай түбір тек жорамал элемент немесе өлі түбір ретінде ғана ұшырасатындығы да осыдан болса керек» дей келе «SVC құрылымымен салыстырғанда CV және VC түбір құрылымдары алғашқы болуы мүмкін» деген болжам жасайды [1].

Ғалым Н.А.Баскаковтың «сөздің фонетикалық құрылымы, ең алдымен оның түбір морфемасының үшдыбыстылығымен сипатталады. Түркі тілдерінде әрбір түбір алдыңғы және соңғы буыны дауыссыз, ал ортаңғы буыны дауысты болып келетін тұйық буыннан тұрады, яғни SVC үлгісі бойынша құрылады... Ал, құрамы үш дыбыстан артық болатын түбірлерге келетін болсақ, онда мұндай түбірлер өзге тілдерден енген сөздерге жатады немесе тарихи жағынан күрделі сөзжасамдық тұлғалардан жасалатын сөздерге жатады. Олардың құрылымы SVC түбір морфемасынан + сөзжасамдық өлі немесе өнімсіз жанды аффикстерден тұрады» [2] – деген тұжырымын мысал ретінде келтіріп, SVC тұлғасын тарихи түбір деп көрсетіп, CV және VC типті түбірлерде алғашқы және соңғы позициялардағы дауыссыз дыбыс түсіп қалғаннан болу керек деген пікір білдірсе, ал А.Зайончковский CV типті түбірлерде созылық дауыстылар болатынын айта келіп, CV типті түбірлер түркі тілдерінде алғашқы, ал SVC – кейінгі деп есептейді [3].

Осы орайда ғалым тарихи деректерге сүйене отырып, түбірдің қарапайымнан күрделіге қарай даму барысында, онда фонетикалық заңдылықтарға орай кері процестің де болатыны, яғни ықшамдалу, редукция, элизияға ұшырауы, сонан соң қайта күрделене түсіп, үнемдеу принципі негізінде жаңа тіркесімнің пайда болуына алып келуі немесе дыбыстардың позициялық алмасуына, дыбыстардың түсіп қалып, екі дыбыстың орнына бір дыбыстың пайда болуы да мүмкін деген тұжырым жасай келе, осындай өзгерістер дыбыстық жүйенің жаңаша қалыптасуына негіз болатынын, жалпы алғанда мұндай өзгерістер адам санасы мен дүниетанымының дамуымен байланысты туындайтын құбылыс екенін баса айтады. Мұны ғалым якут, түркімен, қырғыз, өзбек тілдерінің материалдарын, сөздіктерін қарап, салыстыру барысында анықтаған. Яғни тарихи туынды ИЕ-ді талдай отырып, өлі түбірлерді жіктеу барысында байырғы етістік түбірлерінің негізгі құрылымдық типі бірбуынды VC және CV типті болғандығы жайында болжам жасай отырып, оның дәлелі ретінде қырғыз ғалымы Б.М.Юнусалиев зерттеулеріне сүйеніп, мысал ретінде келтіреді: «Өзге жағдайлардағы тәрізді мұнда да тілдің даму барысында болуы ықтимал фонетикалық өзгерістер ескерілуі қажет, байырғы дауыссыздың түсіп қалуы (салыст.: *ыгла*=, қаз. қырғ. *ыйла*=, өзб. *йыгла*= «жылау», ежелгі созылыңқы дыбыстар және якут тіліндегі байырғы дифтонгтар, сал. якут. *уот*, түрікм. *оот*, бірақ қырғ. және басқаларында *от*) және тағы басқа да фонетикалық құбылыстар» [4]

Сондай-ақ, ғалымның болжамы бойынша көптеген императив-етістіктердің құрамындағы өлі түбірлер фонетикалық-морфологиялық варианттылығы жағынан ерекшеленеді екен. Оған мысал ретінде: «Орхон-Енисей ескерткіштеріндегі «байлау», «байластыру» мағынасында қолданылған *ба* (ва=) өлі түбірінің негізінде /ДТС. 76 б./ түркі тілдерінде *бай-//бау//бағ-//бан*= варианттары пайда болды» – деген тұжырымын атап өтуге болады. Профессор Ж.Манкеева түркі тілдеріндегі түбірлердің тағы бір ерекшелігін анықтайды: «Бір тілдегі өлі түбірлер басқа тілдерде тірі түбір болуы әбден мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі *жылжы-*, *жылыс-* сөздерінің құрамындағы **жыл-* тұлғасы өлі түбір деп танылады, ал осыған ұқсас якут тіліндегі *сыыл-*, қырғыз тіліндегі *жыл-*, алтай тіліндегі *чыл-*, татар тіліндегі *шыл-* түбірлері тірі түбір деп саналады. Сондықтан әрбір тілдегі түбір мен одан туындайтын тұлғалардың шегін ажырату кезінде әрқайсысының өзіндік арнайы ерекшеліктері байқалады. Сондықтан «өлі түбір» деген атаудың қолданысында шарттылық бар» [1].

Ғалым зерттеу барысында қазақ тіліндегі 30-дан аса сөзжасамдық модельде кездесетін 1000-нан аса бірлік құрамында кездесетін бір және екібуынды етістікті түбір-негіздер алып, оны көне түркі жазба ескерткіштерімен және көне жазбалармен (Ахмет Йүгінеки шығармалары, Махмұт Қашғари сөздігі, Көнетүркі сөздігі, В.В.Радлов сөздігі, Л.Будагов сөздігі, Э.В.Севортян сөздігі т.б.) салыстыра отырып зерттеген. Оған мысал

ретінде, көне түркі сөздігінде кездесетін *ep* етістігі (жақтырмау, менсінбеу, елемеу мағынасында) семантикалық жағынан жақын келетін *jer* (*кері итеру*, *жиіркену* мағынасында) етістігімен фонетикалық вариант бола алатынын айтады. Сондай-ақ ғалым *-бай* өлі түбірінен қазақ тілінде *байла* = етістігі, ал *бау* түбірінен *баула* туынды түбірі жасалғандығын айтып, қазіргі түркі тілдерінің ішіндегі *-бай* түбірінің ең көне варианты якут тілінде сақталған деген тұжырым жасап, оған мысал ретінде *баай* – «байлау», «байластыру», «буу», «өру», «буып-түю», «шырмап байлау» дегенді келтіреді.

Ғалым якут, лобнор, әзірбайжан диалектісінде және көне түркі жазба ескерткіштерінде ғана сақталған *aj*-дың өлі түбір екенін және «айту», «әңгімелеу» мағынасында екенін айта келіп, «**Aj* элементінің өлі түбірге айналуы, біріншіден, оның етіс формантымен кірігуімен байланысты болса, екіншіден бұл мағынада басқа етістіктің қолданылуы болса керек, салыстыр.: *сөвлә* = // *сөзлә* = // *сөйле* =» деген тоқтамға келеді [1].

Бірбуынды өлі түбірдің табиғатын тереңнен, яғни көне түркі жазбаларынан зерттеген ғалым қазақ тілінде *аз* түбірінің бастапқы мағынасы ауыспалы мағынада қолданылып, ал тура мағынасы *адас* екенін айтады, *ад* фонетикалық вариант болғандықтан, оны архитип ретінде тануға болады деген тұжырымға келеді де, оны «Көне түркі» сөздігіндегі *adir* = «бөлу», «бір-бірінен ажырату», «адастыру», *adril* = «қоштасу», «адасу», «бөліну», «ажырату» т.б. сөздері арқылы дәлелдейді [5]. Сондай-ақ *ар* өлі түбірінің қазақ тіліндегі туынды түбірлерде кездесетінін айтып, оған *ар-ы* =, *арық*, *ар-ыл* мысалдарын келтіреді, салыстырмалы түрде Чуваш тілінде де *ар* «аз» сөзінің кездесетінін, тарихи жағынан *p~z* дыбыс сәйкестігіне сәйкес келетінін, сондықтан соңғы сөзді қазақ тілінде *аз* тұлғасының варианты ретінде қарауға болатынын айтады, оған *арып кеткен* // *азып кеткен* деген сөз тіркесін салыстыру барысында көз жеткізгендігі көрінеді [1].

Жалпы ғалымдардың көбі түркі түбірінің дамуына дыбыстық фактор тікелей әсер еткендігін айтып, фонетикалық құбылыстарды дыбыстардың деформациясы (*сөйле~сөзле* (түркм.), *байла ~ бау*, *бауызда ~ боу*), метатеза (*арба < аб*, *тербе < теб*) және протеза (*ұсын < сұн*) деп бөліп, оған мысалдар келтіреді. Осы орайда Г.И.Рамстедт «сөз қосымшасының бастапқы дыбысы мен негіздің соңғы дыбысы тоғысатын жердің аса маңызды» [6] деп фономорфологиялық тұрғыдан түбір мен қосымша аралығындағы дыбыстық құбылыстардың пайда болатынын айтады, яғни фономорфологиялық фактор өлі түбірлердің пайда болуына ықпал ететін басты факторлардың бірі болып табылады.

Ғалым өлі түбірлерге варианттылық тән екенін және түбірдің фонетикалық варианттарын салыстыру арқылы көптеген этимологиясы көмескіленген негіздерді талдауға болатынын да атап айтады да оған мынадай мысалдар келтіреді: *ад~аз~ай*; *жай~жад~жаз*; *жой~жоқ* (көне

түркі тілд.): *jod~jod~joγ~joj; жос~жор; жый~jiγ; қау~қап; құл~құд~құз~құй; сыт~сыз~сық~сый* және т.б.

Қорыта келгенде, профессор Ж.Манкееваның зерттеулерінен «өлі» түбірдің фонетика-морфологиялық ерекшеліктері жан-жақты ашылғандығын көреміз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. - А., 1991. -155 б.

[2] Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962. – С. 79.

[3] Зайончковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках // Вопр. Языкознания. 1961. №2. С.35.

[4] Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Ч.1. Фрунзе, 1959. С.51.

[5] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М., 1974. – С.30.

[6] Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957. – С. 82.

МРНТИ16.21.31

Г.Мамырбек

Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығының жетекші ғылыми қызметкері, филол.ғ.к
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ӘЛІППЕСІ»

Аннотация. Мақалада Ахмет Байтұрсынұлының 1922 және 1925 жылдары шыққан «Әліппесі» талданады. Екі оқулықтағы айырмашылықтар мысалдармен көрсетілген.

Кілт сөздер: әліппе, әліпби, әріп, дыбыс, жазу, оқулық, дауысты, дауыссыз, араб жазуы.

Г.Мамырбек

Ведущий научный сотрудник Национального научно-практического центра «Тил-Казына» имени Ш.Шаяхметова, к.ф.н.
Нур-Султан, Казахстан

«АЛФАВИТ» АХМЕТА БАЙТҰРСЫНҰЛЫ